

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Про неолітичні пам'ятки Подоння і Степового Поволжя

Історичні шляхи розвитку неолітичних племен Подніпров'я, Лівобережної України, Криму і більш східних територій Подоння, Степового Поволжя і Північного Прикаспію тісно переплітаються між собою. Без знання якогось одного з цих районів дуже важко вирішувати ряд складних питань культурного розвитку неолітичних племен півдня європейської частини СРСР взагалі. Особливої актуальності в наш час набувають тут, зокрема, проблеми культурно-територіального членування пам'яток, їх хронологія і періодизація.

Неолітичні пам'ятки цієї величезної території степової і лісостепової зон Східної Європи вивчені, однак, не рівномірно. Якщо у Подніпров'ї і на Лівобережній Україні знайдено близько 200 неолітичних стоянок і могильників, що виділяються у кілька окремих культур, то культурно-територіальне членування пам'яток на Дону і Степовому Поволжі, по суті, лише розпочинається, хоча неолітичні матеріали з цього району відомі вже давно¹.

У зв'язку з необхідністю підготовки матеріалів для багатотомної «Археології СРСР», періоду неоліту степового і лісостепового півдня європейської частини, під керівництвом автора в 1975—1976 рр. проведені розвідки і розкопки неолітичних пам'яток у долині Дону і Степовому Поволжі.

За два польових сезони експедиція провела роботи на дев'яти неолітичних стоянках. П'ять з них розміщені у долині Дону (Копанчище, Дармодехинська, Черкаська, Качаліно, Ракушечний Яр), а решта — у Степовому Поволжі (Латонинка, Орловка, Кам'янка) і Заволжі (Алгата)*. На підставі аналізу цих джерел, а також враховуючи дослідження інших авторів, можна констатувати значну неоднорідність неолітичних матеріалів Південного Сходу європейської частини СРСР, де виділяються кілька культурних типів, у тому числі стоянки «воронезького» «ракушечнярського» типу на Дону та «орловського» — на Волзі. В культурному плані, очевидно, слід розглядати окремо і стоянку Алгата у Заволжі (рис. 1).

Стоянки воронезького типу. У Верхньому і Середньому Подонні в межах Воронезької, Липецької і частково Тамбовської областей досліджено окрему групу неолітичних стоянок з гребінисто-накольчастою і накольчасто-ямковою керамікою (Університетські стоянки, Ярлукова Протока, Рибне Озеро, Черкаська стоянка тощо; рис. 1). А. Т. Синюк пропонує визначати ці пам'ятки як «середньодонську культуру», а В. П. Левенок — як «середньоруський варіант дніпро-донецької

¹ Минаєва Т. М. Кремневая индустрия Нижнего Поволжья.— Тр. Нижневолж. науч. о-ва, 1929, вып. 36; Горецкий Г. Ц. О возможностях применения археологического метода при изучении молодых антропогенных осадков (в условиях Придонья и Приманычья).— БКИЧП, 1955, № 20; Формозов А. А. Неолитическая керамика Нижнего Подонья.— КСИА АН СССР, 1954, вып. 53.

* У роботі експедиції на Дону брали участь А. Т. Синюк, В. О. Круц, а на Волзі — В. І. Єрьомін та ін.

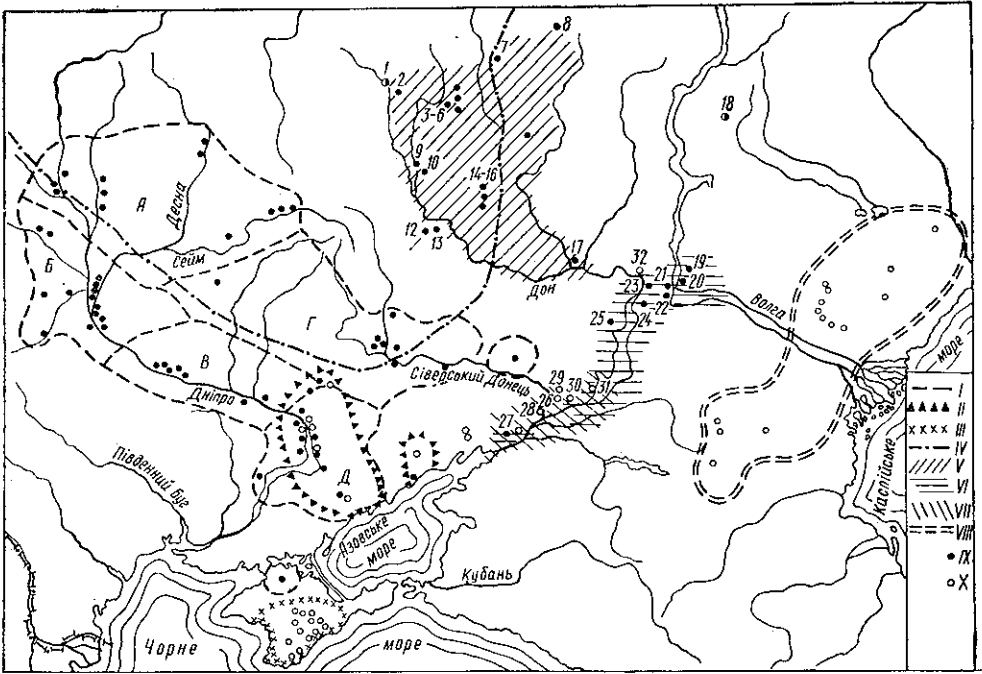

Рис. 1. Культури і типи пам'яток неолітичної епохи на південному сході європейської частини СРСР. I — область поширення різних варіантів А, Б, В, Г, Д, — дніпро-донецької культури; II — межі сурсько-дніпровської культури; III — гірсько-кримська неолітична культура; IV — південна межа проникнення пам'яток ямково-гребінцевої кераміки; V — стоянки воронезького типу; VI — стоянки орловського типу; VII — пам'ятки ракушечноярусського типу; VIII — район поширення стоянок сіроглазівської культури.

Пам'ятки культури гребінцево-накольчатої кераміки (IX) і культур азово-каспійської області (X).

1 — Довге; 2 — Савицьке; 3-6 — Подзорово, ст. Торбеево, Ярлукова Протока, Рибне Озеро; 7 — Єлизавет-Михайлівський; 8 — Озименки; 9 — Університетська стоянка; 10 — Отрожки; 11 — Уварово; 12 — Копанищинська; 13 — Дармодехинська; 14-16 — Дрониха, Алпа, Мачалівка; 17 — Черкаська стоянка; 18 — Алтата; 19 — Кам'янка; 20 — Рахівка; 21 — Латошинка; 22 — Орловка; 23 — Качаліно; 24 — П'ятиморська; 25 — Чир; 26 — Романівська; 27 — Бесергенівка; 28 — Ракушечний Яр; 29 — Ведерників; 30 — Каргальська; 31 — Цимлянська.

культури»². Дніпро-донецькою називає накольчасту кераміку з Тамбовської обл. Т. Б. Попова³, а А. Х. Халіков окремі стоянки цього району відносить до волго-камської культури. Враховуючи безперечну своєрідність і локальні особливості неолітичних матеріалів Верхнього і північної частини Середнього Подоння, ми більше схильні до висновку А. Т. Синюка про належність їх до окремої культурно-територіальної групи, але запропонована останнім назва «середньодонська культура» є, на наш погляд, дуже невдалою. По-перше, пам'яток цього типу на верхній течії Дону не менше, ніж на середній, а по-друге, вони поширені і далеко за межами долини ріки. Крім того, називати цю групу пам'яток «культурою» до більш чіткого визначення меж їх поширення і розчленування з дніпро-донецькою та волго-камською культурами, мабуть, передчасно. Отже, в зв'язку з розташуванням цих пам'яток в основному в районі Воронезького Подоння та на р. Ворона далі ми будемо їх називати пам'ятками воронезького типу.

² Синюк А. Т. Памятники неолита и энеолита на Среднем Дону. Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 1971; Левенок В. П. Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР.—КСИА АН СССР, 1971, вып. 126; Левенок В. П. Неолитические племена лесостепной зоны европейской части СССР.—МИА, 1972, № 172

³ Попова Т. Б. Неолитическая стоянка верхнего и среднего течения р. Цны.—МИА, 1973, № 172.

Всього у лісостеповому Подонні виявлено близько 100 таких місцезнаходжень. Вони мали поширення як у долині самого Дону, так і у басейнах його приток, зокрема на р. Воропа (Університетська стоянка, Ярлукова Протока, Рибне Озеро, Старе Торбеево, Уварово), р. Битюг (Дрониха, Черкаська), Тиха Сосна (Копанищенські, Дармедехинські стоянки) тощо⁴.

Найбільш виразні матеріали воронезького типу виявлено під час розкопок на третій Університетській стоянці м. Воронеж, на Рибноозерських стоянках, Черкаській тощо.

На Університетській стоянці А. Т. Синюк розкрито площу понад 1500 м², де в культурному шарі товщиною до 80 см зібрано велику кількість крем'яного керамічного матеріалу, в тому числі фрагменти більше 100 посудин та кілька сотень крем'яних виробів⁵. У процесі камеральної обробки і типолого-статистичного аналізу на вказаній стоянці досліднику вдалось виділити кілька керамічних типів, зокрема п'ять належних до неолітичного часу, а також ряд керамічних груп епохи міді. Серед неолітичних комплексів передусім звертають на себе увагу дві групи посуду, прикрашеного майже виключно накольчастим орнаментом

з домшкою трави в тісті (рис. 2, 1). Тут же виявлено накольчато-ямкову кераміку, близько 10% (рис. 2, 2).

Досить важливими пам'ятками для дослідження неолітичної культури Воронезького Подоння є дві стоянки в районі Рибного озера (поховання № 1, 2), розкопані В. П. Левенком⁶. Тут простежені залишки наземних овальних в плані жител, частина яких загинула у вогні. В культурному шарі товщиною понад 1 м зібрана накольчата і накольчато-ямкова кераміка (рис. 2, 7), причому процент останньої не

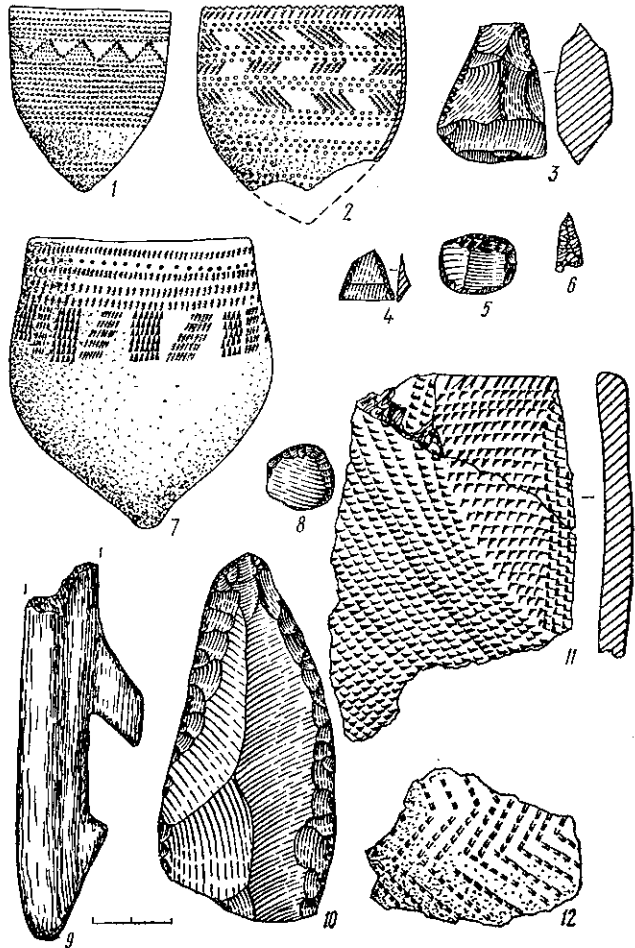

Рис. 2. Кераміка, крем'яні та кістяні вироби із стоянок воронезького типу:

1—4 — Університетська III; 5 — Савицьке; 6, 7 — Рибне Озеро I, 2; 8 — Ярлукова Протока; 9—12 — Черкаська стоянка.

⁴ Синюк А. Т. Поселение эпохи неолита у станицы Отрожки.—Тр. Воронеж. ун-та, 1966, вып. 64; Синюк А. Т. Новые материалы к изучению неолита в Среднем Подонье.—Сб. науч. студ. работ, 1968, вып. 1.

⁵ Синюк А. Т. Памятники неолита и энеолита..., с. 18.

⁶ Левенок В. П. Исследование неолита на Дону.—АО 1966 г. М., 1967; Левенок В. П. Неолитические племена..., с. 194, 195.

менший, ніж накольчатої. Крім того, виявлена також група ямково-гребінцевої кераміки довгівського типу.

Серед обстежених нами пам'яток воронезького типу важливою є Черкаська стоянка, розміщена в гирлі р. Битюг, лівої притоки Дону. Стоянка локалізується на краю піщаної тераси лівого берега р. Битюг. Висота сучасної поверхні тераси над рівнем води в річці 1,5—2 м, а культурний шар залягає на рівні сучасних ґрунтових вод або трохи вище.

Стоянка виявлена А. Т. Синюком, який раніше тут проводив збір матеріалів та шурфування поверхні тераси. Під час наших робіт у розмиві ріки та головним чином у викидах екскаватора, що поглиблював давнє русло Битюга, зібрано значну кількість фрагментів кераміки й інших знахідок неолітичного часу, які трапляються вздовж берега на відстані 100—150 м. У центральній частині стоянки нами закладена перпендикулярно до берега Битюга розвідувальна траншея довжиною 4 м та шириною 1 м. Траншея уступами підходить до рівня води у річці. Тут зафіксована така стратиграфія: 1) торф товщиною до 0,5 м; 2) сірий заплашний суглинок з торф'янистою кришкою до 0,4 м, 3) черепашковий шар, 0,2 м; 4) суглинок темно-сірого кольору, 0,3 м.

У зачистці відзначено два культурні горизонти — нижній неолітичний, що залягав у найнижчому шарі (четвертому), і верхній неолітичний, виявлений у черепашковому шарі (третьому). Всього на стоянці зібрано близько ста фрагментів кераміки, а також крем'яні й кістяні вироби.

Кераміка за складом тіста, формами посуду і орнаментом чітко розподіляється на дві основні групи: перша, пов'язана за умовами залягання з нижнім неолітичним шаром, включає 23 фрагменти. Черепки цього типу тверді, з домішкою дуже дрібного піску, орнаментовані підтрикутними «відступаючими» наколами. Візерунок, що прикрашав, очевидно, всю поверхню посуду, мав вигляд горизонтальних і діагональних рядів (рис. 2, 11). Третина черепків цієї групи орнаментована округлими ямками, що поєднуються з «відступаючими» наколами. На п'яти фрагментах є відбитки гребінцевого штампа (рис. 2, 12). Посуд першої групи Черкаської стоянки знаходить прямі аналогії в інших неолітичних комплексах басейну Верхнього Дону (Університетська, Ярлукова Протока тощо).

Характерною особливістю кераміки другої енеолітичної групи (47 екз.), що залягала у черепашковому шарі, є наявність у глиняному тісті значної домішки товченої черепашки. Орнаментована лише третина фрагментів, решта не має візерунка. Серед декоративних елементів переважають відбитки дрібногребінцевого штампа, прогладжені лінії, рідше — «відступаючі» наколи. Форма посуду порівняно з керамікою першої групи більш розвинена. В цілому він типологічно зіставляється з посудом середньостогівської культури та матеріалами з хут. Репін і датується енеолітичним часом.

Знаряддя праці зібрані в основному на поверхні, тому повністю пов'язати їх з керамічними групами досить важко. Тут виділено два великих пожа (рис. 2, 10), кварцитовий і крем'яний уламок вістря списа з двобічною обробкою. Знайдений також уламок великого гарпуна з кістки (рис. 2, 9).

Значення досліджень Черкаської стоянки, де безперечно необхідно продовжити стаціонарні розкопки, полягає насамперед в її стратиграфії, де чітко фіксуються два шари — нижній неолітичний і верхній енеолітичний, що є важливим для розробки відносної хронології неоенеолітичних пам'яток Подоння.

Загалом для пам'яток воронезького типу Подоння властивий широко відкритий посуд з гострим дном. Вінця рівні без потовщення, іноді

вони трохи відхилені назовні. У глиняному тісті — домішка трави або піску. На поверхні посуду часто помітні сліди смугастого згладжування. Основним орнаментальним мотивом є «відступаючий» (скоріпсний) накол, звичайно підтрикутної форми (рис. 2, 1). Рідше трапляються наколи, зроблені кінцем широкої плоскої чи, навпаки, тонкої гострої палички. Під зрізом вінець є дуже часто ряд глибоких циліндричних ямок. Інші елементи орнаменту, зокрема відбитки гребінця, прокреслені лінії, на посуду воронезького типу наявні рідко. Орнаментальний візерунок звичайно покривав всю поверхню посуду, хоч дещо розріджувався у нижній придонній частині посудини. Система його в цілому включає горизонтальні зони (рис. 2, 1, 2, 1).

Отже, характерною особливістю воронезьких неолітичних комплексів є поширення майже виключно накольчастої кераміки з домішкою трави або піску в глині. Проте часто вона трапляється разом з посудом, прикрашеним накольчасто-ямковим орнаментом. В. П. Левенко відносить його до так званого рибноозерського типу. Глибокі циліндричні ямки найчастіше використовуються для поділу на зони смуг накольчасто-ямкового орнаменту (рис. 2, 2). Рибноозерська гібридна накольчасто-ямкова кераміка, яка виникла тут, очевидно, під впливом пам'яток довгівського типу, не змінилася, однак, характеру культури, а органічно влилася в неї.

Техніка виготовлення крем'яних знарядь на стоянках воронезького типу переважно пластинчаста. Пластини середніх і великих розмірів. Скребки кінцеві на вкорочених пластинках, а також на відщепках (рис. 2, 5, 8). Наконечники стріл підтрикутної форми з увігнутою основою. Виготовлялись вони в техніці двобічного ретушування (рис. 2, 6). Знайдено кілька крем'яних сокир (рис. 2, 3), одну кам'яну шліфовану, а також кістяке тесло. Є геометричні мікроліти (рис. 2, 4). Серед кістяних знарядь — багатозубі гарпуни, вістря дротиків з пазами для вкладишів, проколки, шила тощо (рис. 2, 9).

У розвитку неолітичних пам'яток Воронезького Подоння дослідники виділяють кілька хронологічних етапів (фаз). За періодизацією В. П. Левенка таких фаз було три, а в праці А. Т. Синюка виділено ще четвертий пережиточно-неолітичний етап⁷.

На підставі зміни у характері кераміки і даних стратиграфії можна стверджувати існування двох основних етапів розвитку пам'яток воронезького типу. Для першого, більш раннього періоду властиві гостродонні широко відкриті горщики переважно з накольчастим орнаментом, тоді як на другому, пізнішому етапі набуває значного поширення рибноозерська кераміка з накольчасто-ямковим орнаментом. У цей час відзначається і деяке ускладнення форм посуду — з'являються погвщення на вінцях, «перлини» під зрізом, гостре дно стає інколи округлим.

За стратиграфією Університетської, Черкаської, Рибноозерської та інших стоянок пам'ятки воронезького типу змінюються середньостогівськими і ранньоямними типу хут. Репін на Дону. Таким чином, верхня дата стоянок воронезького типу не може сягати вище початку III тисячоліття до н. е. За характером накольчастої кераміки воронезькі пам'ятки топологічно зіставляються з матеріалами другого періоду дніпро-донецької культури, що датується IV тисячоліттям до н. е. Очевидно, до цього ж часу належать і стоянки воронезького типу взагалі.

Пам'ятки ракушечноярьського типу. Кераміка цього типу на Нижньому Дону відома вже давно. Вона зібрана, зокрема, Г. І. Горєцьким поблизу хуторів Відренікова, Мала Лучка, Курган-

⁷ Синюк А. Т. Неолитические памятники Среднего Дона.— В кн.: Археологические памятники на территории СССР и их изучение в высшей педагогической школе. Воронеж, 1978, с. 87.

ський, станиці Цимлянська та ін. Такі матеріали є і в колекції з Бесергенівської стоянки, відкритої В. Я. Кіяшко. Але основні дані для розуміння культури ракушечноярського типу, безперечно, одержані в результаті багаторічних розкопок в уроч. Ракушечний Яр у 1960—1966, 1968 рр.⁸ На стоянці, розташованій в цьому урочищі, на острові Порічному поблизу ст. Роздорська Ростовської області у процесі дослідження

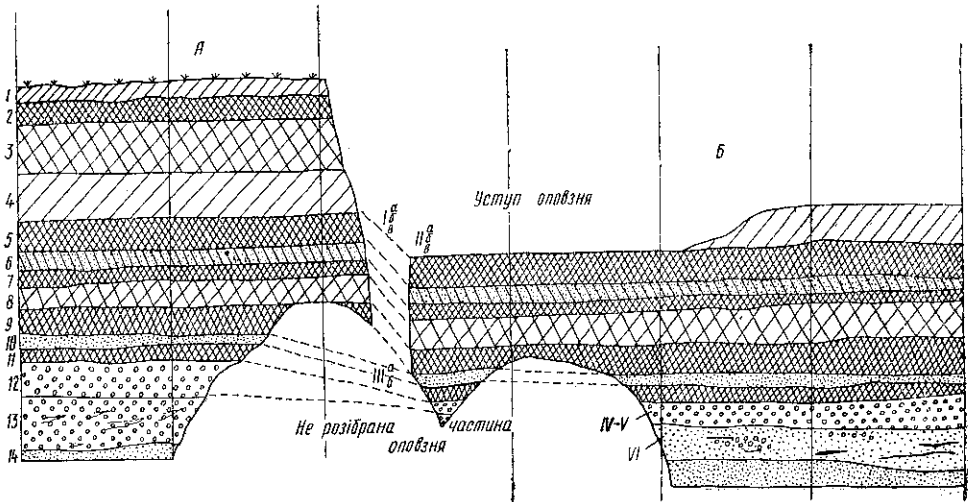

Рис. 3. Ракушечний Яр. Розріз геолого-грунтових нашарувань (1—14) та залягання в них археологічних шарів (I—VI).

a — стінка розкопу Т. Д. Білановської; *b* — масив розібраного нами зсуву.

зафіксована досить складна стратиграфія геолого-грунтових нашарувань. Т. Д. Білановська нарахувала тут понад 20 археологічних горизонтів (шарів) і підгоризонтів, де виявлено тисячі знахідок різних епох (неоліт, мідь, рання бронза). У неолітичних шарах простежені залишки житлових споруд стовпкової конструкції з глинобитною долівкою й відкритими вогнищами, а також своєрідної майстерні по обробці кременю тощо. У нашаруваннях поселення розкопано і ряд поховань, частину з яких, безперечно, можна пов'язувати з неолітичною епохою. Для з'ясування часу пам'ятки Т. Д. Білановська визначила кілька дат методом С-14. Особливо важливими знахідками для характеристики пам'яток ракушечноярського типу є зібрана тут кераміка, сланцеві вироби, прикраси з каменю, кістки тощо.

На жаль, матеріали розкопок Т. Д. Білановської опубліковані досі в дуже обмеженій кількості. Тому для дослідників певний інтерес можуть становити результати наших обстежень пам'ятки, здійснених під час маршрутної розвідки на Дону 1975 р. При огляді місцезнаходження встановлено, що за сім років, які минули після останніх робіт Т. Д. Білановської в Ракушечному Яру, всі розкопи були вже розмиті майже повністю, а вздовж південної стінки одного з них виник свіжий зсув, підмитий водами Дону. Ширина зсуву близько 1 м, його масив, де майже повністю збереглося природне залягання геолого-грунтових і культурних шарів, лише трохи осів нижче поверхні острова і відхилився вниз у бік Дону. Верхня частина зсуву частково обвалилась, а нижня інтенсивно розмивається рікою.

⁸ *Белановская Т. Д.* К вопросу об орнаменте керамики неолитического поселения Ракушечный Яр на Нижнем Дону.—Пробл. отечеств. и всеобщей истории, 1976, вып. 3. *Белановская Т. Д.* Погребения близ неолитического поселения Ракушечный Яр у ст. Раздорской Ростовской обл.—МИА, 1972, № 185; *Белановская Т. Д.* К вопросу о рыболовстве в период неолита на Нижнем Дону (по материалам поселения Ракушечный Яр).—КСИА АН СССР, 1975, вып. 141.

З рятівною метою нами були розібрані нашарування зсуву, де у стратиграфічних умовах зібрано значний археологічний матеріал. Розріз геолого-грунтових і культурних нашарувань надійно узгоджений з результатами спостережень в розкопі Т. Д. Білановської (рис. 3) *.

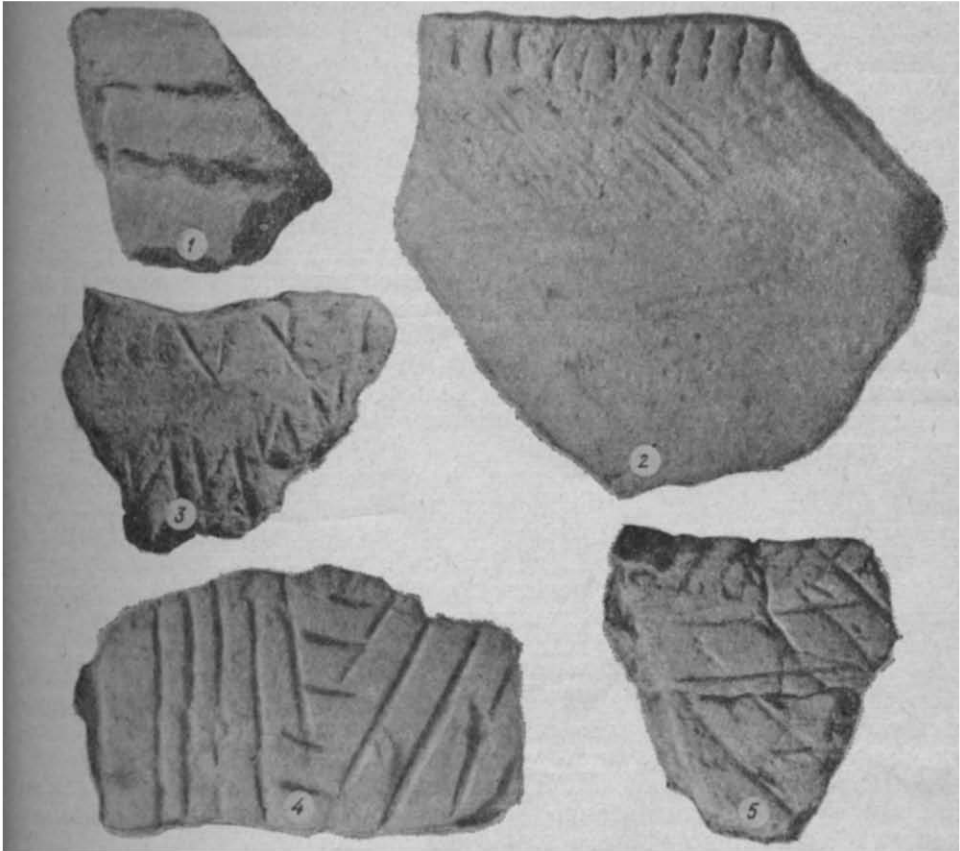

Рис. 4. Ракушечний Яр. Кераміка з першого (1), другого (2) та третього (3—5) археологічних шарів.

В уроч. Ракушечний Яр нами виділено 14 геолого-грунтових шарів. Загальна товщина їх становить близько 5 м. За характером породи верхні шари досить однорідні і являють собою відклади темно-сірого, більш-менш гумусованого суглинку. Темніші гумусовані шари, очевидно, утворились як горизонти похованого ґрунту. Окремі шари розрізу (зокрема, шостий і десятий) відрізнялись значною піскуватістю, особливо десятий, який має вигляд тоненького прошарку піску. На відміну від верхніх шарів два нижчі (дванадцятий, тринадцятий) являють собою товщу світло-сірого піску із значними лінзами річкових черепашок. Материк дюни становить світлий пісок (чотирнадцятий шар) без черепашок і археологічних знахідок.

Враховуючи дані розкопок Т. Д. Білановської і наші спостереження, можна говорити про наявність в урочищі шести основних археологічних шарів, з яких окремі (I, II, III, VI) включають ряд горизонтів. Нижче наводимо коротку характеристику виявлених на поселенні матеріалів.

* Після наших обстежень стоянки 1975 р. розкопки тут були відновлені Т. Д. Білановською 1976 і 1977 рр. У 1976 р. деякий час ми працювали у складі Ленінградської експедиції. Тоді ж були взяті зразки черепашок для визначення віку стоянки радіокарбонним способом.

У першому і другому археологічних шарах, що залягали у п'ятому—восьмому горизонтах геолого-грунтових нашарувань, виявлені лише поодинокі фрагменти кераміки, у тому числі черепок, прикрашений відбитками товстого шнура (рис. 4, 1), знайдений у першому шарі, у другому трапились досить товстостінні черепки з виразними слідами розчісування на поверхні, зокрема є вінця з помітним потовщенням по краю і гребінцевим орнаментом (рис. 2, 2). Останній типологічно можна датувати ранніми етапами ямної культури. В цілому матеріали першого і другого культурних шарів повинні датуватись періодом між — ранньої бронзи.

Третій шар включав значно більше знахідок. Тут виділяються два горизонти — верхній (а) і нижній (б), матеріали яких дуже різняться між собою. У третьому горизонті (а), що залягав у піскуватому десятому прошарку та, можливо, у нижній частині дев'ятого шару, виявлено більше десяти черепків, досить тонкостінних, без орнаменту, з великою домішкою дрібнотовченої черепашки, а тому дуже крихких. Про форму посуду скласти уявлення важко. Але за складом маси він дуже нагадує середньостогівську кераміку. Разом з цими черепками у третьому горизонті (а) знайдено більше десяти крем'яних виробів, у тому числі масивний крем'яний ніж енеолітичного вигляду (рис. 5, б), скребок на пластині, свердло та ін.

Третій горизонт (б) залягав у одинадцятому горизонті, товщина його до 35 см. У ньому виявлено 55 черепків, серед них два фрагменти вінця і один уламок плоского дна. Більшість горщиків цього горизонту товстостінні (до 1, 3 см), з червонуватою поверхнею. У глиняному тісті досить багато товченої черепашки. Вінця посуду потоншені до краю й трохи відхилені назовні. Більше половини фрагментів орнаментовано прогладженими лініями, відбитками гребінця або наколами чи ямками-лунками. Мотиви візерунка досить складні, включають найчастіше систему ліній, що йдуть під кутом або утворюють зигзаг, між лініями розміщувались відбитки гребінця, короткі риски чи ямки-наколи або ямки-лунки (рис. 4, 3—5; 6, 1—2). Крем'яних виробів понад 10, в їх числі ніж, скребок і відщепи. Матеріали третього горизонту (б) стратиграфічно передують середньостогівським і тому повинні належати до пізнього неоліту Подоння.

Четвертий, п'ятий і шостий культурні шари зафіксовано в товщі піску (більше 1 м), що включає лінзи чи цілі прошарки річкових черепашок (шари дванадцятий, тринадцятий). Чіткого стратиграфічного розмежування тут немає. У шостому шарі відзначається велика кількість локальних прошарків з культурними залишками (сліди вогнищ, печина, попіл, кістки тварин і риб тощо), які Д. Т. Білановська виділяє в 18 окремих горизонтах.

Археологічний матеріал досить багатий. Нами у відкладах зсуву виявлено більше 800 знахідок: у четвертому-п'ятому шарах — понад 450 (загалом) і в шостому — близько 400.

Серед матеріалів четвертого і п'ятого шарів є 410 фрагментів кераміки, у тому числі понад 20 вінця і 7 денця. Вінця без потовщень, рівно зрізані. Форма посуду нагадує банкоподібний з дещо розширеними в'їзнями. Денця плоскі, товсті, без закраїни, але трапляються й гострі. Посуд в цілому досить товстостінний (0,8—1,3 см). Поверхня має жовтуватий колір, злам чорний. У тісті є незначні домішки рослинного походження, а також товчена черепашка. Сліди смугастого згладжування інколи відзначаються на внутрішній поверхні посудин. Орнаментованих фрагментів відносно небагато. Візерунок наносився найчастіше у верхній частині посуду. Лише четверта-п'ята частина горщиків прикрашалась по всій поверхні. Серед елементів орнаментации окремо підтрикутні наколи, борозенки у вигляді відступаючої лопаточки, про-

гладжений зигзаг, насічки, відбитки гребінця (рис. 7, 1—4). Храєм черепашки робився орнамент у вигляді «качалки».

Разом з цією керамікою знайдено 36 крем'яних знарядь, три уламки кам'яних важків до сіток (рис. 5, 7) і шість кістяних виробів (рис. 5, 10). Серед крем'яних знарядь значну кількість (11 екз.) ста-

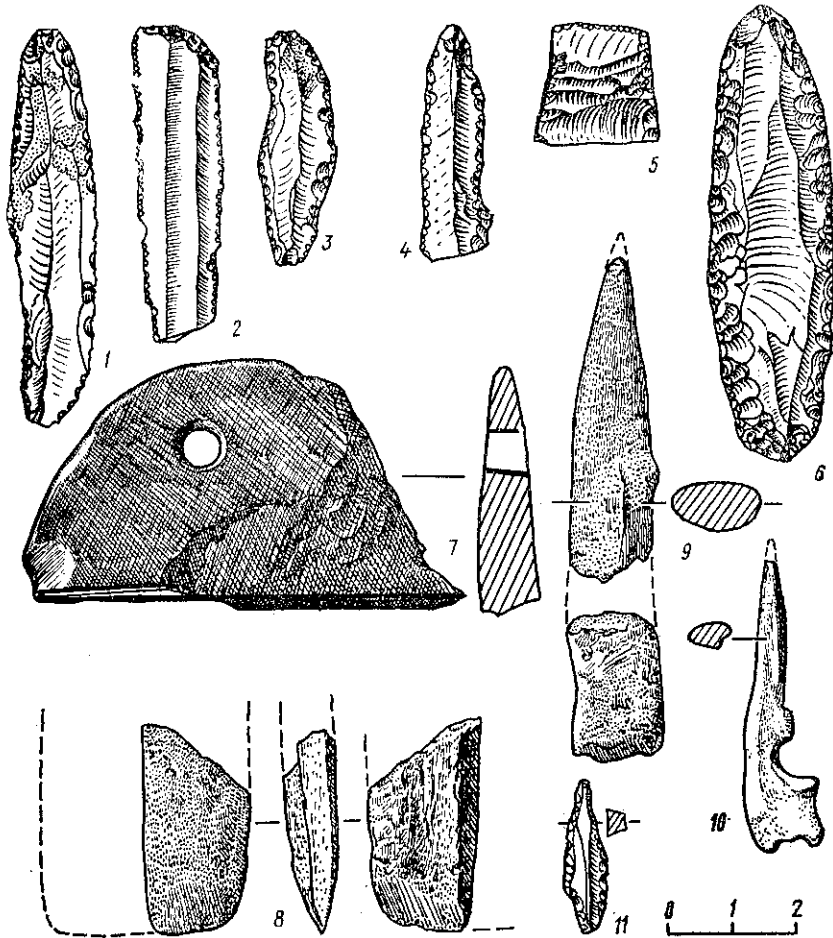

Рис. 5. Крем'яні (1, 6, 11), кам'яні (7) та кістяні (8—10) вироби з неолітичних шарів Ракушечного Яру.

новлять своєрідні ножики, виготовлені з невеликих пластин (рис. 5, 1—3), скребки на відщпах. Знайдена одна трапеція із струганою спінкою (рис. 5, 5).

Кераміка з шостого культурного шару, де виявлено понад 360 фрагментів, зокрема 40 вінець і 10 денець, за формою посуду, складом глиняного тіста мало відрізняється від аналогічних матеріалів з четвертого і п'ятого шарів. Вона представлена горщиками з прямими стінками і трохи розхиленими вінцями. Дно плоске, велике, хоч є і кілька гострих денець; орнаментованих фрагментів, як і в четвертому та п'ятому шарах, мало. Серед орнаментальних мотивів — ямки-наколи різних обрисів, насічки (рис. 7, 5, 6), а в одному випадку — «качалка». Композиція візерунку досить проста і являє собою фриз під зрізом вінець, що складається з горизонтальних рядів відбитків (рис. 6, 3, 4).

У цьому шарі знайдено 22 кремені, п'ять кістяних виробів. Серед верших — ножики-проколки з крутою крайовою ретушшю, що, можли-

во, використовувались як вістря (рис. 5, 4, 11), пластини без ретуші, уламок кременя із слідами двобічної обробки. Кістяні вироби представлені уламком тесла, проколками, вістря з пазом (рис. 5, 8, 9) тощо.

Таким чином, матеріали трьох нижніх шарів четвертого—шостого Ракущечного Яру за складом знахідок, як і за умовами залягання, дуже близькі між собою. При переході від одного шару до іншого відзначаються лише деякі відмінності в орнаментациї, про що говорилось вище. Матеріали цих трьох шарів, проте, помітно більше відрізняються від третього горизонту (б), який лежить безпосередньо на четвертому шарі, хоча у генетичному плані він, на наш погляд, безперечно, пов'язаний з четвертим—шостим шарами. Разом вони становлять, очевидно, два етапи в розвитку місцевої «ракущечно-ярської» неолітичної культури: перший етап — шари четвертий — шостий, другий — горизонт третій, б. Що ж до матеріалів верхніх шарів (перший—другий, третій, а), то останні належать до епохи міді і мають зв'язок з іншими культурними явищами — Середній Стіг, ямна культура (?).

Для пам'яток ракущечно-ярської культури властива своєрідна кераміка, для якої немає повних аналогій в сусідніх синхронних культурах, а також характерний комплекс знарядь праці: з кременю, каменю, кістки, рогу. Своєрідними тут є і прикраси тощо.

Глиняний посуд ракущечно-ярського типу характеризується досить товстостінними горщиками і чашами з рівними стінками і розхиленими назовні вінцями. У нижніх шарах (четвертий—шостий) вінця цих посудин рівно зрізані, без потовщень. Пізніше, на другому етапі культури (шар третій, б) край вінця дещо потоншується або тут виникає невелике потовщення — коміречь. Дно посуду, як правило, плоске, товсте, велике (рис. 6, 4). Виявлено, проте, і кілька гострих денечь. Випал найчастіше слабкий, черепки нерідко мажуться. У глиняному тісті — сліди органічних залишків рослинного походження, а також товчених черепашок.

У нижніх шарах стоянки переважна більшість фрагментів не має орнаменту, але у верхньому (третьому, б) відносна кількість їх значно зростає. Змінюється в процесі розвитку культури також орнамент. Основними елементами його на ранньому етапі культури (шари четвертий—шостий) є ямки-наколи різних, переважно трикутних обрисів борозенки у вигляді широкої відступаючої лопатки, насічки, зроблено краєм черепашки тощо. Рідше трапляються прогладжені лінії. Застосовувався також прийом «качалки». Останній елемент відзначений здебільшого в горизонтах ранніх фаз першого періоду культури. Пізніше, коли він зникає, з'являються поодинокі зразки гребінцевого візерунка. Мотиви орнаментальних схем досить прості — горизонтальні смуги, зигзаг тощо (рис. 6, 3, 4). Візерунком покривалась звичайно лише верхня частина посудини.

Орнамент кераміки другого періоду культури більш різноманітним і складний. Тут значно більше поширений візерунок, що складається з прогладжених ліній, які утворюють «діагональні», «шевронні» композиції чи зигзаг. Простір між лінійними смугами часто заповнюється насічками, відбитками гребінця чи наколами (рис. 6, 1—2).

Крем'яні вироби формувались в основному з пластинчастих заготовок, техніка виготовлення яких досить досконала (рис. 5, 1—5). Із сланцю зроблені теслоподібні шліфовані сокири, грузила для рибалкиських сіток, прикраси, виявлено кілька човників. Досить численні вироби з кістки, зокрема тесла, проколки, вістря з пазом. Знайдено мотики з рогу оленя.

Важливою ознакою матеріалів з Ракущечного Яру є своєрідний набір прикрас з кістки і сланцю, орнаментованих ямками і нарізками.

Район поширення пам'яток ракушечноярського типу охоплює в цілому Нижнє Подоння і, очевидно, нижню течію Сіверського Дінця (Підгорівка). Впливи цієї культури сягали також середньої течії Дону (Задонавіловка).

Для датування археологічних шарів Ракушечного Яру одержано кілька визначень радіокарбонним методом, у тому числі два в Берлін-

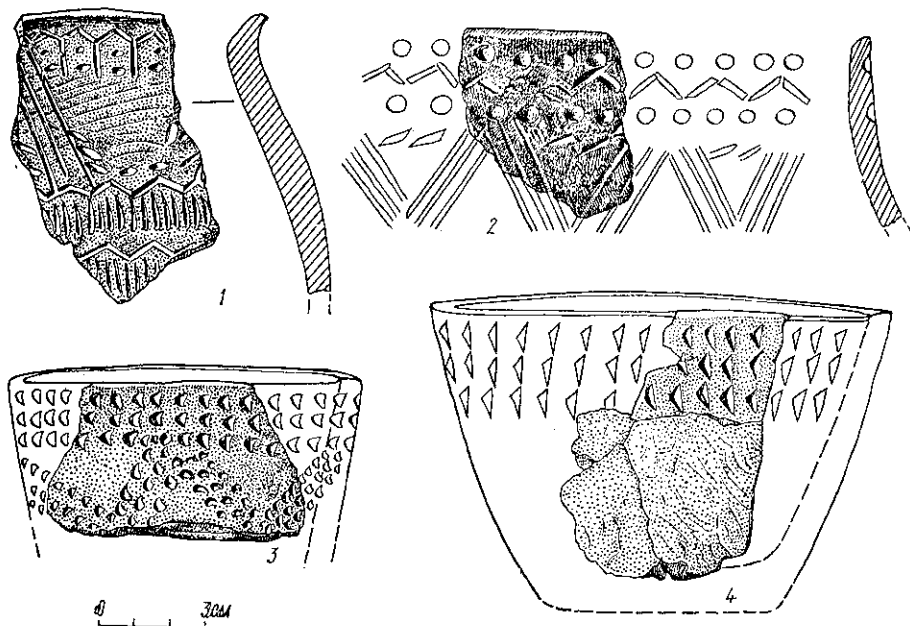

Рис. 6. Реконструкція форм та орнаментация кераміки з пізньо- (1, 2) та ранньонеолітичних (3—4) шарів Ракушечного Яру.

ській лабораторії (Г. Квітта) та одне в лабораторії Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (Е. В. Соботович, М. М. Ковалюк). Два визначення зроблені для нижніх шарів (четвертий—шостий) стоянки: 3840—105 р. до н. е. (КІ-955) і 4120—100 р. до н. е. (Берлін). Третя дата (2410 р. до н. е.) встановлена у Берлінській лабораторії для третього археологічного шару стоянки, який включає матеріали неоліту і енеоліту.

На підставі цих даних неолітичну культуру ракушечноярського типу слід датувати V — першою половиною IV тисячоліття до н. е.

Стоянки орловського типу та Алтата у Заволжі становлять досить своєрідну групу пам'яток неолітичної епохи у Степовому Поволжі. Серед них найповніше досліджена Орловська стоянка, розташована на захід від Волгограда, поблизу села тієї ж назви, на лівому березі р. Мокра Мечетка, що впадає в Волгу. Висота місцезнаходження над заплавою річки 7—10 м. 1968 р. стоянка була розкопана В. Н. Мамонтовим⁹, 1974 р. тут проводив роботи В. І. Єрьомін, а у наступному 1975 р. стоянку обстежила і заклала шурфи експедиція ІА АН УРСР.

У розкопі В. І. Мамонтова досліджена напівземлянка глибиною до 0,6 м, де простежено залишки вогнища у центрі. В житлі була зібрана основна кількість матеріалів, частково доповнених знахідками В. І. Єрьоміна і нашими за межами жител. Всього тут виявлено уламки 10

⁹ Мамонтов В. И. Позднеолитическая стоянка Орловка.— СА, 1974, № 4. Комплекс зберігається у фондах Волгоградського музею.

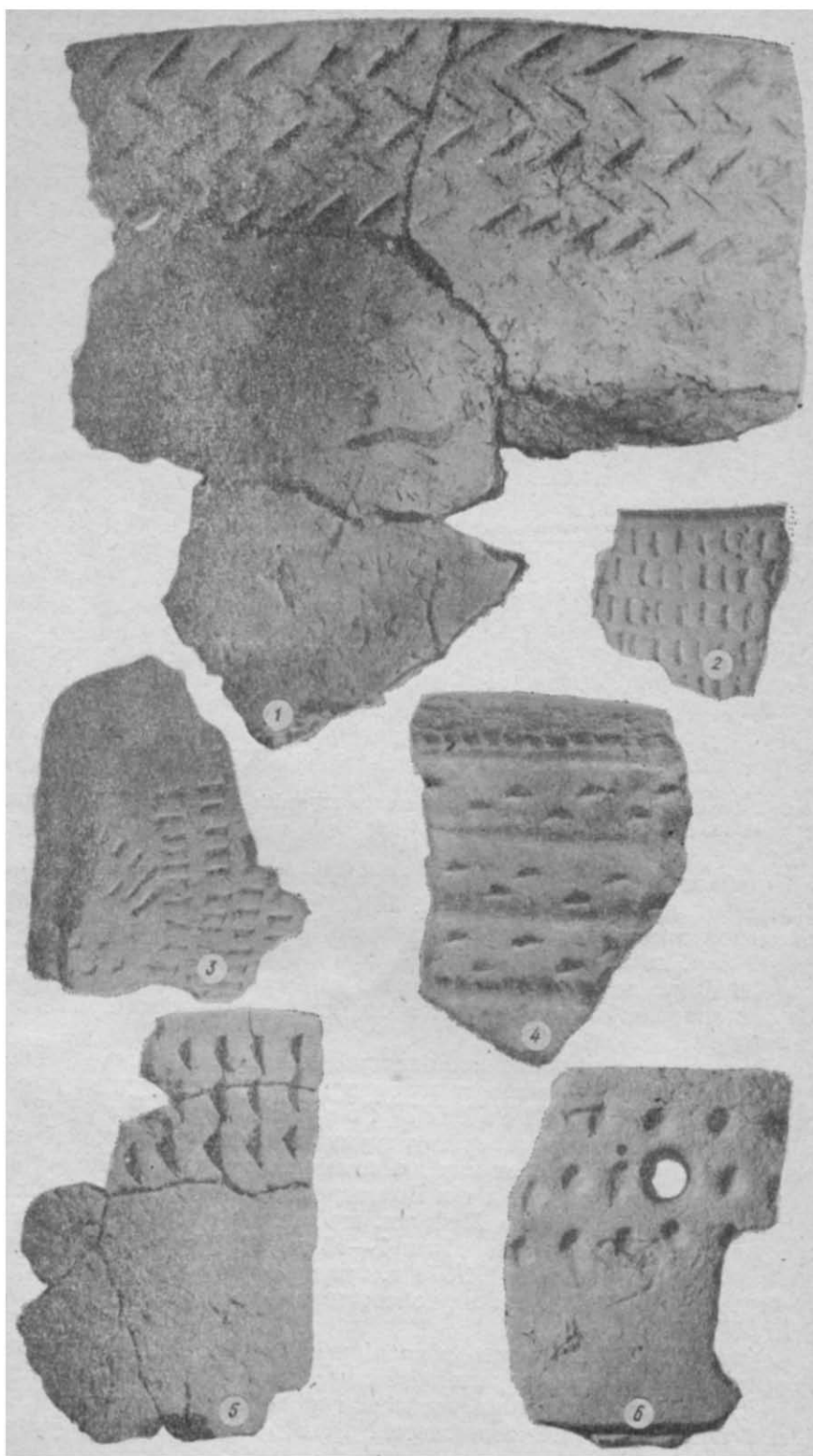

Рис. 7. Ракушечний Яр. Кераміка з ранніх неолітичних шарів — четвертого, п'ятого (1—4) і шостого (5, 6).

посудин — близько 100 фрагментів — і кілька десятків виробів з кременю. Всі горщики з Орловки широко відкриті, значних розмірів, з певеликим плоским дном. Вінця досить характерні, потовщені зсередини. В глиняному тісті багато домішок дрібнотовченої черепашки. Сім горщиків мають орнамент майже виключно підтрикутно-скорописний, на одній з посудин, крім того, є насічки по краю. Два горщики неорнаментовані. Візерунком прикрашалась вся поверхня посудин. Мотиви його досить складні: горизонтальні хвилясті смуги, зигзаг, ряди діагональних ліній, шеврони тощо (рис. 8, 5, 10). Ножевидні пластини комплексу і скребки досить великих розмірів, частина з них має ретуш. Скребки (13 екз.) виготовлялись переважно з відщепів. Знайдено вістря дротика з двобічною обробкою і три трапеції із струганою спинкою (рис. 8, 6). Серед фауністичних залишків — свійський бик і, можливо, кінь.

Певеликий комплекс матеріалів з Орловки є важливим еталоном для виділення ряду стоянок Степового Поволжя і Подоння з апалогічними матеріалами в окремий культурний тип пам'яток. Кераміка орловського типу зібрана, наприклад, на стоянці Рахника Середньоахтубинського р-ну Волгоградської обл. (рис. 8, 9). Кілька пунктів виявлено і у Степовому Подонні — П'ятиморський¹⁰, Качалино. Кераміка типологічно дуже близька є також серед знахідок з хут. Романівський та з Бесергенівської стоянки. На П'ятиморській стоянці разом з керамікою цього типу знайдені клиноподібні крем'яні сокири з пришліфуваним по лезу; є сокира і в колекції з Качалино (рис. 8, 7). Орловську кераміку з Романівської та Бесергенівської стоянок на Нижньому Дону, мабуть, слід пов'язувати з виявленим, але ще слабо дослідженим могильником поблизу станції Чир Ростовської обл.

Стоянки орловського типу, таким чином, локалізуються в районі Степового Поволжя і Подоння. Область їх поширення на півночі сягає, очевидно, територій, зайнятих воронезькими пам'ятками і волго-камською культурою, а на півдні, в долині Дону вони територіально змикаються з ракущечноярськими стоянками.

Для визначення абсолютного віку розглянутих пам'яток даних ще дуже мало. Враховуючи відзначену вище типологічну близькість орловської кераміки з відповідними матеріалами надпорізького варіанта дніпро-донецької культури (Микільський могильник), стоянки орловського типу Степового Поволжя і Подоння можна датувати IV тисячоліттям до н. е.

До числа цих пам'яток деякі дослідники неоліту Поволжя, зокрема В. І. Єрмолін, відносять ще стоянку Латошинку, хоча матеріали останньої відрізняються значною своєрідністю. У зв'язку з цим її слід розглядати окремо. Вона розташована на правому високому березі Волги, поблизу греблі Волзької ГЕС, на північ від Волгограда. Прошурфована В. П. Третьяковим¹¹. Обстежена також нашою експедицією 1975 р. Характерною ознакою знахідок з Латошинки є паралельне використання знарядь з кварциту і кременю (сокири, скребки, ножі, вістря стріли, рис. 3, 2) тощо. Горщики досить високогорлі, мають домішку товчених черепашок у тісті, вони орнаментовані прокресленими лініями, що утворюють горизонтальні й шевронні композиції (рис. 8, 1). Матеріали Латошинки, які датуються, напевно, пізньонеолітичним часом, дещо нагадують комплекс знахідок із стоянки Алтата у Саратовському Заволжі.

Стоянка Алтата відкрита поблизу села тієї ж назви Дергачовського р-ну Саратовської обл. Вона розміщена на правому березі

¹⁰ Мамонтов В. И. Подъемный материал с Пятиморской стоянки.— КСИА АН СССР, 1969, вып. 115; Мамонтов В. И. Материалы Пятиморской стоянки.— СА, 1970, № 2.

¹¹ Третьяков В. П. Обследование неолитических стоянок в Волгоградской области.— СА, 1974, № 1, с. 208.

р. Алтата, що впадає в р. Великий Узень. Стоянки виявлені Ю. В. Дерев'ягіним, який провів тут 1969 р. і пізніше невеликі розкопки¹². Навіть 1975 р. на стоянці закладено невеликий розкоп, три зачистки і один шурф. Всього розкрито 29 м². Стратиграфія нашарувань досить складна, тут виділяється п'ять основних геолого-грунтових шарів, що харак-

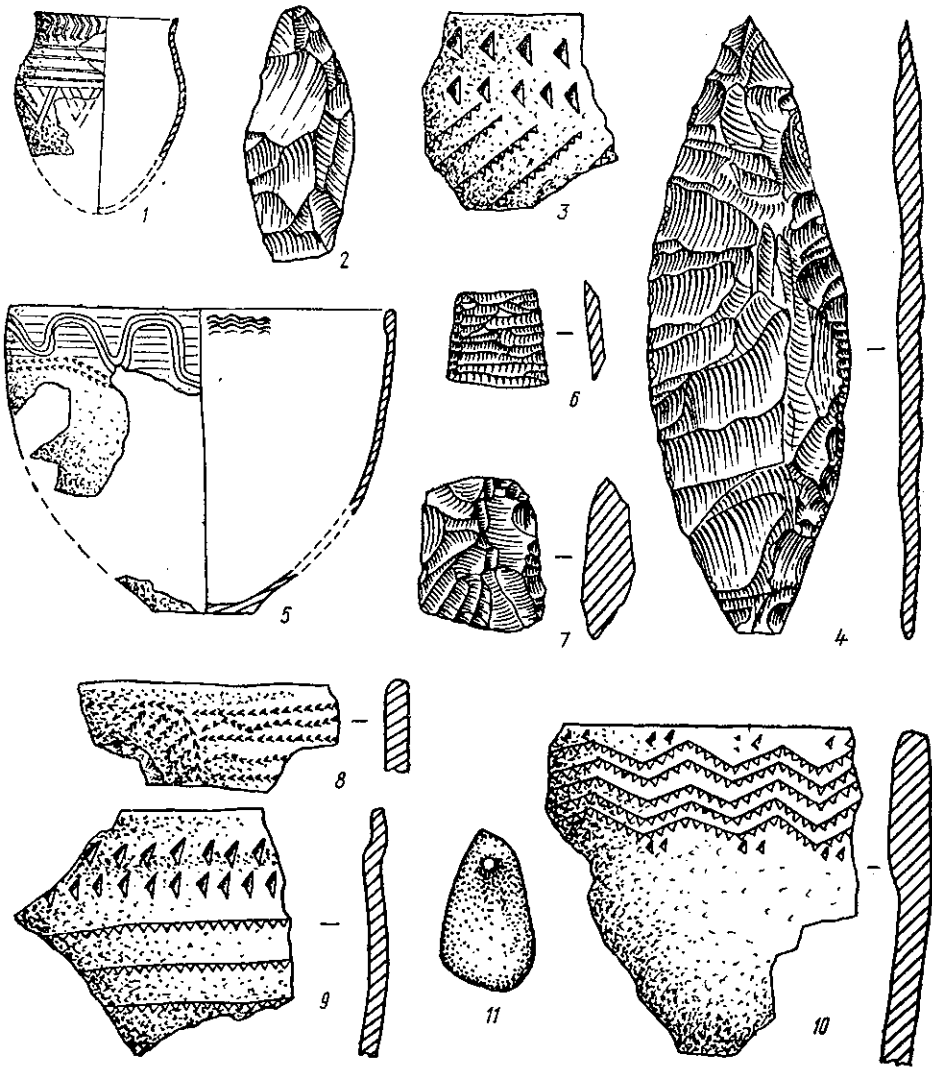

Рис. 8. Кераміка і знаряддя праці із стоянок Степового Поволжя:

1, 2 — Латошника; 3—4, 11 — Алтата; 5, 6, 10 — Орловка; 7 — Качаліно; 8 — П'ятиморська стоянки; 10 — Рахінка.

теризуються чергуванням темних гумусних прошарків (другий, четвертий, п'ятий) і світліших піскуватих (перший) чи суглинистих (третій, четвертий, п'ятий). Культурний шар виявлений на глибині 0,7—1 м від сучасної поверхні. Звертає на себе увагу та обставина, що за межами стоянки, яка тягнеться вздовж відслонення берега лише на 50—70 м стратиграфія зовсім інша. Весь правий берег Алтати на схід і захід від стоянки складався з темно-бурої глини з одним гумусним шаром

¹² Дерев'ягин В. В., Третьяков В. П. Неолитическое поселение у с. Алтата в Саратовской обл.—СА, 1974, № 1.

зверху. Не виключена можливість, що на місці стоянки в давнину було якийсь пониження, заповнене з часом наносами, де збереглися і культурні залишки. Судячи з матеріалів шурфування, стоянка Алтата є дуже перспективною для ведення тут стаціонарних розкопок.

В основному культурному шарі Алтати нами виявлено близько 1000 знахідок, серед яких фрагменти кераміки, кварцитові, крем'яні та кістяні вироби.

Фрагментів кераміки — 23, у тому числі чотири уламки вінець, скошених чи рівно зрізаних. У тісті значна кількість товченої черепашки. Серед елементів орнаменту є підтрикутні наколи (рис. 8, 3), нанесені окремо, а також прогладжені лінії, відбитки гребінця і гусенички. Мотиви візерунку визначити важко. В окремих випадках гребінцевим штампом створювався зигзаг.

Для виготовлення знарядь використовувався кварцит і значно рідше — кремій. Виробів з кварциту знайдено 896 екз., а з кременю — лише 15 екз.

Серед знарядь праці (154 екз.) найбільше скребків (109 екз.): кінцевих на відщеплах, підокруглих чи з ретушю на $\frac{3}{4}$ обода. Є кілька скребків подвійних. Багато виявлено двобічнооброблених наконечників до списа і стріл (22 екз.), більшість з них в уламках. За формою вони поділяються на видовжені гостроувальні (рис. 8, 4) або видовжені із зрізаною основою, де нерідко помітна виїмка. Крім того, у комплексі є кілька кутових різців, пластини й відщепи з ретушю. Нуклеуси амфорні, один «дископодібний». В цілому техніка сколювання пластин на стоянці була невисокою. Самих пластин та їх перетинів знайдено всього до 20 екз.

З кістяних виробів можна відзначити дві підвіски краплеподібної форми (рис. 8, 10), пронизку з двома отворами, вістря (рис. 8, 11) тощо.

Загалом, за типологічними особливостями виробів, матеріали стоянки Алтата можуть датуватись фінально-неолітичним — ранньоенеолітичним часом.

Зіставлення в культурно-хронологічному плані розглянутих вище типів пам'яток неолітичної епохи Подоння і Степового Поволжя з культурами суміжних територій півдня європейської частини СРСР приводить до цікавих висновків. На наш погляд, зокрема, тут можна намітити певну зональність у розміщенні культур і типів пам'яток. Виходячи з характеру комплексів матеріальної культури, є підстави говорити, наприклад, про наявність у межах півдня європейської частини СРСР двох основних областей чи зон — більш південної «азово-каспійської» і розміщеної північніше області культур гребінцево-накольчастої кераміки. У Степовому Заволжі, крім того, виділяється ще стоянка Алтата, культурно-хронологічне місце якої нам ще не зовсім зрозуміле.

Азово-каспійська область неолітичних культур і типів пам'яток включає територію Нижнього Подніпров'я і Приазов'я (сурська культура), Криму (Таш-Аір, Қая-Араси), Нижнього Подоння (стоянки типу Ракушечного Яру) і північно-західного Прикаспія (сіроглазівська культура)¹³.

Для пам'яток цієї зони властива гладкостінна, часто підлощена кераміка, звичайно без смугастого згладжування поверхні. Дно посуду плоске, рідше — гостре. У глиняному тісті найчастіше є товчена черепашка, дрібний пісок чи дрібна рослинна домішка. Прикрашена ця кераміка заглибленим орнаментом (лінії, ямки неправильних обрисів, відступаюча лопаточка, качалка тощо), який покривав, звичайно, лише верхню половину посуду, де створювались досить складні компози-

¹³ Мелентьев А. Н. Памятники сероглазовской культуры (неолит Северного Прикаспия). — КСИА АН СССР, 1975, вып. 141.

ції — горизонтальні смуги, зигзаг, шеврони, трикутники тощо. Крем'яні вироби дрібні, в їх числі значна кількість геометричних мікролітів. Сокири кам'яні шліфовані або кістяні, трапляються мотики з рогу оленя. Населення деяких культур використовувало кам'яний посуд.

Основним заняттям носіїв культур азово-каспійської області було мисливство і рибальство, але в життя міцно почало входити скотарство,

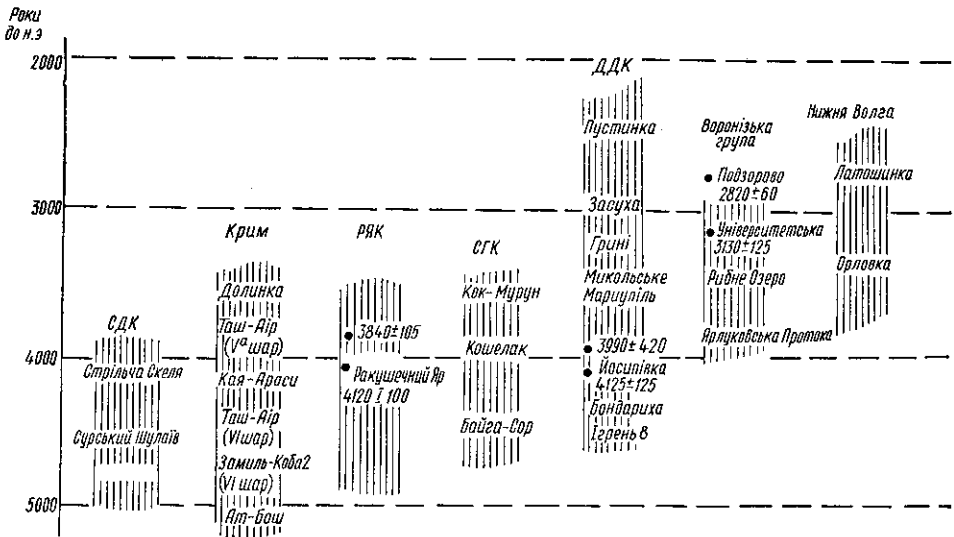

Рис. 9. Синхроністична таблиця культур і типів пам'яток азово-каспійської області і області гребінцево-накольчастої кераміки Південного Сходу європейської частини СРСР. СДК — сурсько-дніпровська культура; РЯК — культура ракушечноярського типу; SGK — сіроглазівська культура; ДДК — дніпро-донецька культура.

зокрема, мабуть, і розведення дрібної рогатої худоби¹⁴. Як свідчить поховання з Ракушечного Яру¹⁵, для племен цієї зони, очевидно, був властивим обряд скорченого тілопокладення на боці в індивідуальних ямах.

До зони культур гребінцево-накольчастої кераміки належать дніпро-донецькі пам'ятки воронезького і орловського типів. Далі на захід ця зона знаходить продовження у пам'ятках німанського типу і частково, мабуть, нарвської культури Прибалтики, а на сході вона безпосередньо змикається з волго-камською культурою.

Форми глиняного посуду тут переважно гостродонного типу, хоч трапляються і плоскодонні. У глиняному тісті здебільшого рослинна домішка або великозернистий пісок. Елементи орнаменту — гребінець, «відступаючі» наколи, ямки, лінії. В системі візерунка, що звичайно покривав усю поверхню посуду, панує горизонтальна зональність. Серед знарядь праці головне місце посідають вироби з кременю, в тому числі клиноподібні сокири, геометричні мікроліти, вістря стріл і списів з двобічною оббивкою.

Носії культур гребінцево-накольчастої кераміки займались головним чином мисливством і рибальством, але на пізньому етапі в господарському розвитку важливу роль тут починає відігравати скотарство, зокрема розведення великої рогатої худоби і, мабуть, свиней.

¹⁴ Белановская Т. Д. К вопросу о влиянии природной среды на материальную культуру в период неолита.— В кн.: Первобытный человек и природная среда. М, 1974.

¹⁵ Белановская Т. Д. Погребения..., с. 262—270.

Як показують матеріали могильників дніпро-донецької культури, до населення культур гребінцево-накольчастої кераміки належали племена пізніх кроманьйонців, що ховали померлих у випростаній позі, часто в колективних могилах, які посипали червоною вохрою.

На півночі відзначені вище дві області межували з культурами ямково-гребінцевої кераміки, що становлять в Східній Європі третю велику етнокультурну зону. На півдні азово-каспійські пам'ятки розташовувались по сусідству із слабо ще вивченими північнокавказькими. На захід від Дніпра розпочинається зона буго-дністровської, а пізніше — трипільської культури, територія на Схід від Волги і Уралу входить уже до кола південно-уральської та кельтиминарської культури.

Слід зауважити, що між виділеними вище двома областями неолітичних культур Степового Подоння і Поволжя та сусідніми етнокультурними областями якихось чітких і сталих меж, очевидно, не було. В районі Степового Подніпров'я і Подоння, наприклад, культури гребінцево-накольчастої кераміки проникали далеко на південь, змішуючись з азово-каспійськими, чи витісняючи їх. Відомі також і зворотні впливи більш південних культур на півночі (Латошинка).

Переважає більшість культур і типів пам'яток півдня європейської частини СРСР, про які йшла мова, розвивались у період кінця VI до першої половини III тисячоліття до н. е., але вирішення проблеми їх синхронізації є досить складним завданням. На підставі наведених у тексті аналогій і типологічних паралелей, а також спираючись на нечисленні ще у нас дані визначення віку пам'яток методами точних наук, можна запропонувати лише дуже наближену синхронізаційну схему (рис. 9). Безперечним все ж є, очевидно, те, що культури азово-каспійської області склалися в цілому раніше, а культури гребінцево-накольчастої кераміки — пізніше. Останні продовжували свій розвиток до середини III тисячоліття до н. е., в той час як азово-каспійські припинили існування вже в середині IV тисячоліття до н. е.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

О неолитических памятниках Подонья и Степного Поволжья

Резюме

На указанной территории экспедиция ИА АН УССР под руководством автора обследовала ряд неолитических стоянок. Кроме сбора подъемного материала и изучения топографии памятников в нескольких случаях проведены небольшие раскопные работы, в том числе на стоянках Ракушечный Яр и Черкасская на Дону, Орловка и Латошинка на Волге, а также на стоянке Алтата в Степном Заволжье.

В статье публикуются полученные материалы и делается попытка подвести итоги выделения в Степном Поволжье и на Дону типов неолитических памятников. На основании имеющихся данных по неолиту степного и лесостепного междуречья Днепра и Волги автор выделяет две основные культурные области — азово-каспийскую и область культур с гребенчато-накольчатой керамикой. Первая включает памятники сурской, горнокрымской культур, типа Ракушечного Яра и сероглазовской, вторая — памятники днепро-донецкой культуры воронежского и орловского типов.

Район распространения этих культур показан на прилагаемой карте (рис. 1), а хронологическое взаимоотношение — на схеме (рис. 9).

С. А. СКОРИИ

Скіфські довгі мечі

Стало традицією порівнювати скіфський світ з савроматським. При цьому, як правило, відзначається, що для савроматів на відміну від скіфів вже з кінця VI ст. до н. е. характерне застосування поряд з